

Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 рр.

„Пропасть, пролегающая между нашим пониманием детства и его восприятием до демографической революции и появления её предпосылок, очевидна.” – писав Філіп Ар'єс [3, 50]. Французький вчений своєю книгою „Ребёнок и семейная жизнь при старом порядке” заново відкрив дитинство, як об'єкт історичних досліджень, порушивши низку провокативних питань, навколо яких до сьогодні точаться активні дискусії. Одним з таких є концепція бездушного ставлення до малої дитини та дитячої смертності в епоху до демографічної революції*, а звідси поширення таких явищ, як дітовбивство та масова дитяча смертність.

Досліджуючи дитинство, Філіп Ар'єс посилається на праці французьких істориків-демографів. Це закономірно, оскільки вивчаючи основні демографічні характеристики соціуму, як то статеві-віковий склад, народжуваність, смертність ці дослідники не могли обійти увагою дитину. З точки зору демографії дитинство цікаве не лише у площині вивчення його демографічних характеристик, а й у площині вивчення демографічної поведінки дорослих щодо дітей, яка і визначає ці характеристики.

У вітчизняній історичній науці в даному ракурсі дитинство у „дореволюційному”, ранньомодерному соціумі майже не вивчалось. Окремі його характеристики (народжуваність, репродуктивний період жінок, чисельність дітей в сім'ї) дослідив сучасний історик Юрій Волошин. Він, на основі даних Генерального опису Лівобережної України 1765 – 1769 років, вичав населення розкольніцьких слобод та сіл Стародубського полку [10]. Демографічну поведінку сільського населення Переяславського полку за даними метричних книг другої половини XVIII століття досліджує Наталя Пилипенко [36].

* „Демографічна революція” – термін введений у 1934 році французьким демографом Адольфом Ландрі на позначення переходу від традиційного до сучасного типу відтворення населення, що почався в кінці 18 ст. у ряді країн Західної Європи. За концепцією французького вченого, демографічна поведінка традиційного суспільства обумовлена потребою забезпечити відтворення населення в умовах високої смертності. Це реалізується через санкціонування високої народжуваності, відповідні суспільні стереотипи поведінки (табу на контрацепцію та аборти). Індустріалізація значно знижує рівень смертності, що відкидає необхідність багатодітності і створює передумови для зниження народжуваності. [16, 112–117].

Російська історична наука приділяє більше уваги вивченню дитинства у ранньомодерному міському соціумі. Певні його демографічні характеристики висвітлені у монографії Бориса Миронова „Русский город в 1740 – 1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие” [32]. Цьому ж автору належить праця „Социальная история России периода империи”, третя глава якої називається „Демографические процессы и начало демографического перехода”. В ній російський історик дослідив коефіцієнти народжуваності та смертності дітей в містах і селах різних регіонів Російської імперії, причини дитячої смертності, дітовбивство, ставлення дорослих до немовлят та їх смерті [33].

З останніх робіт слід відмітити монографію ще одного російського урбаніста А. Каменського „Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века”, окрема глава якої присвячена демографії міста Бежецька і, зокрема його дитячому населенню [22]. Б. Миронов і А. Каменський показують можливості різних підходів до урбаністично-демографічних досліджень, перший дослідник застосовує демографічний аналіз на макрорівні, останній на основі демографічних даних вивчає повсякденність та „антропологію міста” Бежецька. А. Каменський у передмові до своєї праці відзначив, що найкраще антропологія міста висвітлена на французькому матеріалі [22, 15–20]. Від себе додамо, що й демографія міста та дитинства найкраще висвітлена теж на французькому матеріалі французькими істориками Ж.-Л. Фланденом, А. Ландрі, С. Месьє, М. Моріно, А. Де Во, Р. Баерлем, П. Грубером, М. Рейнхардом. З їхнього значного наукового доробку нас цікавлять демографічні показники народжуваності та смертності у містах Фландрії, Провансу, Бовезі упродовж всього 18 століття [6, 50–52], або ж відомості про природній рух французького населення напередодні революції [6, 52].

У такому ж напрямку працювали польські історики-демографи 60–70-х років ХХ ст. А. Щипьорські, І. Геишторова, К. Гурни. Вони вивчали показники народжуваності і смертності дітей різного віку у містах Речі Посполитої, дитячі хвороби, чисельність дітей у сім’ї [1]. Дякуючи цим історикам, ми маємо такі дані щодо Торуні, Далешнице, Варшави, Кракова, Познані, однак не можемо їх порівняти з такими ж стосовно українських міст, бо щодо останніх такі дослідження не проводилися. Щоб хоч частково заповнити цю лауну ми спробуємо вивчити окремі демографічні характеристики дитячого населення міст Гетьманщини другої половини ХVIII століття.

Вказаний період нас цікавить, як епоха, що передувала демографічній революції і характеризується традиційним типом

відтворення населення, а отже і специфічними уявленнями щодо таких явищ, як народження, смерть, старість, дитинство. Крім того, цих же хронологічних меж стосуються дослідження міста Торунь істориком Казимиром Гурни [1], міст Російської імперії дослідника Бориса Миронова [32], та сіл Стародубського полку українського вченого Юрія Волошина [10]. Отже, отримані показники, ми зможемо порівняти з аналогічними даними європейського міста, міст Росії та українських сіл.

За основне джерело використаємо Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 років* – перепис населення і господарства Лівобережної України, що проводився у 1765 – 1769 роках за указом Катерини II [12, 4]. Його організацією та проведенням на території Гетьманщини займалася Друга Малоросійська колегія на чолі з президентом колегії генерал-губернатором Петром Румянцевим.

Механізм проведення перепису, масштаби й зміст роблять його унікальним джерелом інформації для вивчення міст Лівобережжя другої половини XVIII ст.* 969 книг опису зосереджують відомості про 18 міст і їх жителів [12, 5]. На думку вчених, він був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині [24]. Щоправда міста по-різному представлені в джерелі, оскільки документи перепису окремих населених пунктів майже повністю втрачені. Наприклад з опису Хорола залишився лише один аркуш [47, 296], а Гадяча – шість [45, 11–16]. Описи таких міст, як Ніжин, Полтава, Переяслав, Стародуб збереглися практично повністю.

У своїй статті спробуємо проаналізувати матеріали Генерального опису Стародуба – давнього полкового міста, економічного і адміністративного центру. Це дозволить порівняти демографічні характеристики міського населення з населенням сіл цього ж регіону (дослідження Юрія Волошина). Крім того, опис цього міста, на відміну від інших (наприклад Переяслава), охоплює дітей віком до одного року, що для нас дуже важливо.

Проведенням Генерального опису у Стародубському полку займалася комісія на чолі з російським офіцером підполковником Бенедиктом Круглиновим. Під час перепису міста, відповідно з інструкцією, вказувалося його географічне положення, описувалися укріплення, громадські споруди, ярмарки і базари, гродські землі, магістратські і ратушні прибутки та проводився подвірний перепис

* В історичній літературі джерело частіше фігурує під назвою „*Румянцевський опис*”, яку вперше застосував історик Олександр Лазаревський у 1860-х роках [28].

* Про Генеральний опис, як джерело, його проведення, подальшу долю документу, зміст і демографічні дані є ряд праць різних років [4], [9], [25], [37], [39].

господарств міщан і козаків. Переписувалися всі мешканці дворів обох статей (в тому числі і діти), вказувався їх вік, стан здоров'я, спосіб заробітку на життя, приналежність до певного суспільного стану [4, 406–410].

Загальна схема проведення опису у Стародубі** була наступною: полкова комісія надіслала у магістрат і сотенні правління вимоги подати відомості за відповідною формою та інструкціями. Магістрати та правління склали списки жителів міста і передавали їх до комісії. Остання, відповідно до списків, розіслала інструкції землевласникам з вимогою подати відомості про свої маєтності. Далі члени комісії перевіряли отримані дані та проводили подвірний перепис населення. Отриману інформацію звіряли з відомостями ревізій за попередні роки і склали чорновий опис, який ще раз перевірявся і переписувався набіло [26, 132–134].

Чистовики перепису міста Стародуба знаходяться у книзі 148а, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ у фонді №57. Дослідники опису, поділяють його документи на три групи: 1) матеріали про проведення і організацію опису у полках; 2) відомості про міста, населення і домогосподарства; 3) документи, що підтверджують права власників на нерухоме майно, купчі, гетьманські універсали, царські грамоти, тощо [29]. Для вивчення демографії населення міст, найбільш корисними є матеріали другої групи, які складаються з чернеток та чистовика.

Чистовики, що містяться у книзі 148а, датуються 1766 роком. Вони оформлені у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша і додатку до неї на лицевій стороні наступного. З лівого боку кожної таблиці записані: номер двору, назва вулиці, далі – окремі графи для будівель: помешкань господарів та наймитів, комор, конюшень, сараїв. У графі „чини та імена” вказувалося прізвище, ім'я власника двору чи глави родини, його соціальна приналежність. Нижче записувалися його дружина і діти – спочатку хлопці, потім – дівчата. Далі переписувалася решта мешканців двору. Зазвичай це були родичі чи наймити. Окремими графами записані вік та стан їхнього здоров'я. У лицевій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що значно полегшує їхню обробку [46].

На основі цих даних спробуємо дослідити статево-вікове

* Подробницям проведення Генерального опису у Стародубі, характеристикі джерела присвячена кандидатська дисертація московської дослідниці Тетяни Круглової [27].

співвідношення¹ дитячого населення міста, народжуваність та окремі аспекти дитячої смертності. Для цього застосуємо історико-демографічну методику аналізу „одного переписного листа” розроблену французькими вченими Л. Анрі та Л. Блюмом**.

Щоб визначити межі дитячої вікової групи звернемося до Румянцевського опису, укладачі якого поділяли населення на дітей (0-14), осіб активного віку (15-59) та „престарелых” (60 і старші). Ми скористаємося цим поділом, який, на думку сучасних вчених відповідає тогочасним уявленням про дитинство і старість [10, 112], тогочасному законодавству^{***}, а також обраній нами демографічній методиці.

У чистовику опису Стародуба ми нарахували 1319 дітей віком 0-14 років, що загалом складає 30,7% населення міста, тоді, як частка осіб активного віку становила 62,7%, літніх – 6,6%. У селах цього ж полку, порівняно зі Стародубом (*див. мал.1*), частка дітей була значно вищою і становила 41,9%. Різниця в 10% між селами і містом досягається головним чином за рахунок населення активного віку, якого було більше у Стародубі. Ця перевага, на нашу думку, була сформована міграцією осіб активного віку, яка істотно вплинула на вікову структуру міста.

Малюнок 1.

Частка дітей в населенні Стародуба та сіл Стародубського полку* за даними Генерального опису (%).

¹ Вік і стать є основними демографічними характеристиками. Зазвичай, аналізуючи статевовікову структуру визначають три показники: 1) абсолютну чисельність чоловіків і жінок; 2) віковий поділ; 3) співвідношення статей в окремих вікових групах [34, 61–64].

* * Терміном „один переписний лист” вчені позначили списки людей складені з метою виборів, обліку присутності, рекрутських наборів, фіскальною метою, переписи населення, статистичні таблиці, які характеризують стан населення на момент перепису. З облікової документації Гетьманщини 18 ст. „одним листом” є, наприклад, компути, ревізії, Генеральний опис [2, 14].

** У містах Гетьманщини діяв Литовський статут 1588 р., магдебурзьке право і Саксонське зеркало. Згідно з Литовським статутом (розд. 6., арт. 1) повноліття хлопців наступало з вісімнадцяти, дівчат – з тринадцяти років. Однак з точки зору демографії нас більше цікавить не формальна межа повноліття, а межа між дитинством і активним віком. Тому більш прийнятним підходом до вікової періодизації виглядають норми саксонського права: „Возрасть есть четвероякий: первый отрочество ... по саксонскому въ двенадцати летахъ, второй, когда кто въ лета разсуждения приходить, то есть имеетъ 14-тъ летъ, и потому можетъ учинить testamentъ (духвница, розпорядження майном на випадок смерті – І.С.), третій въ 18-тъ летъ, и таковой можетъ собственностію своею располагать по своей воле, и слугу невольнаго отпустить...; четвертый въ 21 годъ.” [40, 21].

* Дані Юрія Волошина [10, 112.]

Аналіз демографічних характеристик дитячої вікової групи розпочнемо з вивчення її статеві-вікової структури, для цього порахуємо чисельність хлопців і дівчат різного віку (*див. табл.1*).

Таблиця 1.

Статеві-вікова структура дитячого населення Стародуба
(станом на 1766 рік)

	Вік														Разом	
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		14
Хлопці	39	22	59	56	42	46	44	43	46	27	39	35	65	39	45	647
Дівчата	24	37	55	57	53	47	48	52	58	40	43	25	58	31	44	672
Разом	63	59	114	113	95	93	92	95	104	67	82	60	123	70	89	1319
Стат. спів.	162,5	59,5	107,3	98,2	79,2	97,9	91,7	82,7	79,3	67,5	90,7	140	112,1	125,9	102,3	92,7

У описі Стародуба ми нарахували 647 хлопців і 672 дівчини. Тобто, серед дитячого населення міста хлопці склали 49%, а дівчата – 51%. Звичайно, що це середні дані, і співвідношення між статями могло істотно змінюватися серед дітей різного віку, тому далі проаналізуємо його докладніше.

Вивчаючи статевий розподіл населення, демографи визначають показник статеві співвідношення, він обчислюється за формулою:

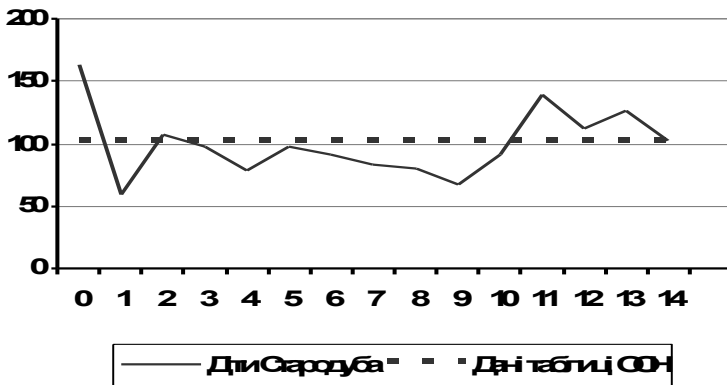
Статеві співвідношення = $100 \times \text{Чч} / \text{Чж}$, (де Чч – чисельність чоловіків, Чж – чисельність жінок).

Для дитячого населення Стародуба він дорівнює: $100 \times 647 / 672 = 92,7$. Показник свідчить про помітну перевагу дівчат і є доволі низьким, однак перевага жіночої статі є характерною для всього населення Стародуба. Так для осіб активного віку показник статеві співвідношення дорівнює 83,4, для людей літнього віку – 64,2, для населення міста загалом – 86,4. Тобто, на фоні решти населення статеві співвідношення дитячої вікової групи виглядає доволі збалансовано.

В демографічній науці є поняття – „вторинне співвідношення статей”, яким позначають співвідношення хлопчиків і дівчат народжених живими. Воно є біологічною константою і дорівнює 105-106 народжень

хлопчиків на 100 народжень дівчат [34, 62], що дає відповідний статевий показник 105. Менший показник співвідношення статей у дітей дослідники схильні пояснювати у першу чергу вищим рівнем смертності серед хлопчиків [2, 28–29]. Щоб докладніше проаналізувати статеве співвідношення визначимо його показник серед дітей різного віку (див. табл. 1), значення показника наносимо на графік (див. мал.2). Для порівняння на графіку позначимо статеве співвідношення характерне для традиційного суспільства, за даними типової таблиці ООН [2, 28].

Малюнок 2.

Статеве співвідношення дітей міста Стародуба

Серед немовлят віком менших за 1 рік показник найбільше відрізняється від норми і демонструє аномально високу чисельність хлопчиків: 162,5 при нормі для новонароджених 105. Однак, за дослідженнями сучасних чеських медиків, константа статевого співвідношення новонароджених може змінюватися під впливом хвороби батьків. Так, у матерів, інфікованих паразитом *Toxoplasma gondii*, ймовірність народження хлопчиків зростає у двічі, статевий показник може досягати 200 [8]. Іншою можливою причиною може бути недооблік дівчаток, характерний на думку дослідників для облікової документації XVIII століття*. Проте вже серед дітей віком 1 рік ми спостерігаємо аномально велику чисельність дівчаток, загалом крива графіка

* У цьому контексті Борис Миронов має на увазі дані ревізького обліку та метричних книг [33, 158].

демонструє перевагу останніх поміж дітей віком 3-10 років.

Перевага хлопців відновлюється у вікових групах 11-14 років, причому її пік доводиться на 11 років, де показник статевого співвідношення сягає значення 140. На перший, погляд відсоток хлопців серед дітей цього віку, міг зрости здебільшого за рахунок міграції, адже серед них були вихідці з сіл і містечок, які у Стародубі йшли в учні чи наймити. Однак це припущення не підтверджується, бо мігрантів віком 11 років у описі зафіксовано лише двоє і, до того ж, це були хлопець і дівчина. Міграція є причиною іншого піку, який випав на 13 років. За нашими підрахунками з 39 хлопців цього віку 7 були не місцевими.

На нашу, думку статеве співвідношення дітей віком 0-12 років визначалося природними чинниками. Константа вторинного співвідношення статей встановлюється значною кількістю народжень протягом певного проміжку часу. Ймовірно, що крива графіку демонструє механізми формування цієї константи, коли сплеск народжень хлопчиків компенсувався аналогічним сплеском народження дівчаток, перевага дівчат 7-9 років, компенсується аналогічною перевагою хлопців 11-12 років.

У контексті вивчення статевого співвідношення дітей потрібно, на нашу думку, торкнутися ще двох моментів. Перший – це отримані результати і верифікація джерела. Вище ми відмічали, що характерним недоліком облікової документації XVIII століття** дослідники називають недооблік дівчаток. Однак, у Генеральному описі Стародуба якщо і був недооблік, то не дівчаток, а немовлят незалежно від статі. Другий момент – це ставлення батьків до дітей різної статі. Можна зустріти твердження про більшу „цінність” хлопчиків у ранньомодерному суспільстві і пов’язані з цим недогляд чи, навіть, убивства дівчаток [41, 29–30]. Американський вчений Р. Хеллі доводив цю тезу більшою чисельністю хлопчиків у джерелі [33, 201]. У даному випадку чисельність дівчат вища, що не підтверджує їх недогляд, як поширене явище. Однак „цінність” хлопчиків могла зростати внаслідок їх „дефіциту” і на, нашу думку, визначалася у кожному конкретному випадку.

Звернемо увагу на сім’ю козака першої полкової сотні Марка Труханова [46, 590]. У Марка та його дружини Ганни (обом по 40 років) на момент перепису було 9 дітей. Їхній первісток – син Андрій народився коли батькам виповнився 21 рік, через чотири роки народився другий син – Федір*. Далі з інтервалом в рік народилося шість дівчаток: Марія, Віра, Ксенія, Пелагія, Мотрона, Ірина. Всі вони вижили і записані здоровими

* Маємо на увазі ті джерела, які передбачали облік осіб жіночої статі.

* Інші діти могли народитися й померти, але ми враховуємо живих на момент опису.

(підкреслення моє – І.С.), отже мали необхідний догляд, навіть, якщо при кожних наступних пологах батьки чекали сина. Відмітимо, що вони його дочекалися через тринадцять років після народження Федора – на час проведення опису наймолодшому сину Марка та Ганни – Іллі було 3 місяці.

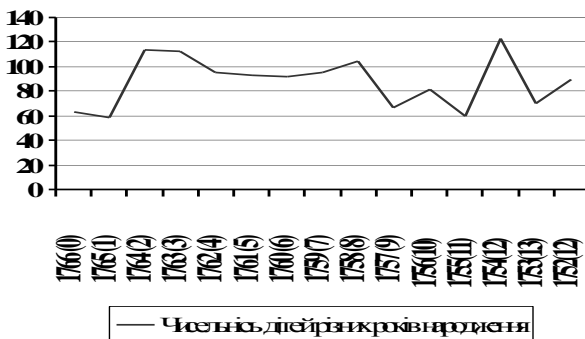
Щоб детально простежити віковий склад дітей Стародуба підраховуємо їх чисельність в окремих вікових категоріях (*див. табл. 1*), результати наносимо на графік. Враховуючи те, що перепис населення міста проводився у 1766 році, на осі X позначаємо рік народження дітей та їх вік (в дужках), а на осі Y – чисельність окремих вікових груп. (*див. мал. 3*)

Графік ілюструє коливання чисельності дітей різних років народження, поряд з роком народження в дужках позначено вік дітей на момент опису. Крива не відповідає класичній демографічній моделі суспільства з високим рівнем народжуваності і високим рівнем дитячої смертності^{**}. На нашу думку причин такої невідповідності може бути декілька: недооблік, коливання народжуваності та смертності, міграції (для дітей старшого віку). Розглянемо ці аспекти докладніше.

Крива демонструє різкий спад чисельності дітей віком 0, 1, 9, 11, 13 років, відмітимо, що на ці ж роки доводяться найбільші відхилення від норми показника статевого співвідношення, отже ці явища взаємопов'язані (*див. мал. 1*). Недооблік дітей віком 9-13 років є малоюмовірним, скоріше за все він стосується немовлят.

Малюнок 3.

Чисельність дітей різного віку за даними Генерального опису

* * При такій моделі у структурі населення найбільше дітей до одного року, далі їх чисельність різко знижується через пік дитячої смертності, що доводиться на перші роки життя, у наступних вікових групах крива плавно рухається до низу.

Однак немовлят у описі зафіксовано навіть більше ніж однорічних дітей. З них 41 дитина (65%) записана, як „піврічна”, їх вік вказаний здебільшого за допомогою дробу – „1/2”, у чотирьох випадках записаний словом: „полгода”. Дітей віком 1-4 місяці (включно) нараховуємо 30% (19 дітей), їх вік вказаний у місяцях „3 м(еся)ца” [46, 278], або тижнях „10 недель” [46, 430]. Зрештою, у описі знаходимо три дитини віком два тижні – два хлопчики [46, 65, 277] і одну дівчинку [46, 262], які є наймолодшими мешканцями міста зафіксованими у джерелі. Отже при переписі Стародуба не зафіксовані лише новонароджені – діти, що народилися за кілька днів до перепису, якщо такі були. Фіксації новонароджених могли заважати вірування пов’язані з дитиною. Навіть на початку ХХ століття етнографи фіксували велику кількість різних заборон пов’язаних з новонародженими чи нехрещеними дітьми [5], матері могли приховати таких немовлят через побоювання зурочити немовля, тощо [31, 379–386].

Аналізоване нами джерело і відповідні демографічні методики дозволяють визначити загальний коефіцієнт народжуваності* для дітей віком 0-9 років. Він обчислюється співвідношенням числа живонароджень одного року до середньої чисельності населення того ж року. Для обчислення коефіцієнту застосовують наступну формулу:

$$n = N / P \times 1000,$$

де N – чисельність народжень за даний період, P – чисельність населення на середину періоду. Коефіцієнт визначається у проміле і означає кількість подій на тисячу чоловік. Генеральний опис обліковує дітей які вижили, тому для обчислення кількості народжень (N) з’ясуємо показники смертності немовлят. За даними Бориса Миронова у ХVІІІ столітті рівень смертності немовлят для регіонів Європейської Росії становив 300 на 1000. Відповідно до нього вирахуємо число народжень для населення віком 0-4 та 5-9 років. Для цього скористаємось даними отриманими Л. Анрі та А. Блюмом на основі типових таблиць смертності Коула й Демені і оберемо середній коефіцієнт для рівня смертності 300 на 1000 [2, 41]. Для дітей віком 0-4 роки він становить 1,61, віком 5-9 років – 2,1.

Діти вікової групи 0-4 роки народилися у 1762 – 1766 роках, їх загальне число становить 444 особи. З урахуванням дитячої смертності число народжень в цей період становило:

$$N(0-4) = 1,61 \times 444 = 715.$$

Аналогічно для групи 5-9 років:

* Найбільш поширений у демографії для визначення рівня народжуваності, крім загального визначаються спеціальні, вікові, кумулятивні коефіцієнти народжуваності [10, 127].

$$N(5-9) = 2,1 \times 451 = 947.$$

Разом на 1757 – 1766 роки доводиться 1662 народження, в середньому 166 народжень на рік. Для підрахунку коефіцієнту народжуваності нам потрібно встановити середню чисельність населення в 1757 – 1766 роках. В чистовику опису зафіксовано 4275 осіб. Прийнято вважати, що приріст населення у ту епоху був досить значним [33, 179] – не менше 1% на рік [10, 128]. Тому середня чисельність населення могла становити: $0,95 \times 4275 = 4061$.

З отриманих показників обчислюємо загальний коефіцієнт народжуваності для 1757 – 1766 років:

$$n = 166 / 4061 \times 1000 = 41\%.$$

Отриманий показник відповідає надвисокому рівню народжуваності^{*} однак значно менший за коефіцієнт обчислений Юрієм Волошиним для сільського населення Стародубщини 1758 – 1767 років – 60% [10, 129]. Такому ж значенню дорівнює загальний коефіцієнт встановлений Борисом Мироновим для міст Європейської Росії XVIII століття – 60% [33, 159]. Для міст Європи цього періоду був характерний набагато нижчий рівень народжуваності. За дослідженнями Казимира Гурни коефіцієнт народжуваності в Торуні у 1760-х роках сягав 35,7%. Польський історик дійшов до висновку, що показник залежить від числа населення в місті. Наприклад для маленького містечка Далешіце з населенням 1109 мешканців він становив 47,9%, тоді, як для Варшави, Кракова, Познані коливався на рівні 35 – 38% [1, 80]. Серед людності великого міста, істотну частку складали трудові мігранти, які приходили туди у пошуках заробітку, а не народжувати дітей. Ймовірно, що серед цієї категорії населення було більш свідоме ставлення до народження дитини. На думку Бориса Миронова коефіцієнт народжуваності 50% свідчить про появу контролю над нею [33, 187]. Тоді постає питання про контроль над народжуваністю населенням Стародуба з показником 41%^{**}.

За дослідженнями французьких демографів у XVIII ст. в Англії і Франції контрацепція була повсюдно відома і поширена. Наприклад у Мелані, маленькому містечку за 47 кілометрів від Парижу, з 1765 по 1789 роки до неї вдавалася четверта частина подружніх пар [7, 170–175]. В

* За шкалою народжуваності запропонованої Б. Урланісом та В. Борисовим загальні коефіцієнти менші 16 вважаються низькими, з 16 до 24 – середніми, з 25 до 29 – вище середніх, з 30 до 39 високими, а 40 і більше – надвисокими [16, 209–210].

** У цьому контексті демографи порівнюють народжуваність з так званим „фізіологічним максимумом” – 76%, за який приймається шлюбна народжуваність гуттеритів – членів американської релігійної секти, які відзначаються гарним здоров'ям і повною відсутністю регулювання народжуваності [33, 187].

Україні у ранньомодерну добу теж були відомі способи запобігання вагітності (наприклад продовження періоду лактації) чи її переривання. Щоб втратити плід підіймали важкі речі, вживали якісь зілля чи вдавалися до магії. Характерні приклади магічної практики спрямованої на переривання вагітності наводить Катерина Диса. Для цього носили на шії амулет та пили магічний трунок. Відьма Оришка Личманиха варила його із загадкового „пилип-зілля”, яке росте „аж на Україні”^{*}. Однак до чарів зверталися не лише для переривання вагітності, а навпаки, – в інших випадках ними намагалися лікувати безпліддя [18, 157, 237–241]. Магічні практики не завжди впливали на народжуваність (наприклад зілля Оришки не спрацювало), але вони свідчать про те, що демографічна поведінка була суб’єктивною і визначалася індивідуальними потребами.

Число зачатъ зменшували голод, неврожаї, епідемії, вони ж і підвищували рівень дитячої смертності. Небезпека чекала на дитину вже під час пологів, єдину допомогу могла надати „баба”^{2*}, так у той час називали жінку, яка хоч раз приймала пологи. Дії баби, що ґрунтувалися переважно на власному досвіді та забобонах, могли як допомогти, так і зашкодити. Навіть лондонські бабки-повитухи, які у XVIII ст. повинні були отримати ліцензію на практику, за дослідженням Морін Уоллер, часто ставали причиною смерті своїх пацієнок та дітей [44, 58–69]. Ймовірно, що бабу могли звинуватити у смерті дитини, наприклад за народними віруваннями, повитусі-покійниці в домовину клали пучок різок, щоб вона відганялася від тих діток, яких не врятувала коли бабувала [20, 20–22].

Терміном „баба” у Румянцевському описі Стародуба позначено вісім жінок різного віку. За нашими підрахунками в той час у місті відбувалося мінімум 166 пологів на рік, тобто в середньому по 20 на бабу, однак очевидно, що вони користувалися різним попитом і мали різний авторитет. Наймолодшою з них була „баба Прасковья Миронова”, якій на час перепису виповнилося 23 роки. Вона була здоровою, наймалася по півроку за один карбованець, харчі і одяг [46, 574]. Можливо вона не мала великого досвіду чи взагалі прийняла пологи випадково. Малоімовірно, щоб її кликали жінки 30–40 років. Наступною за віком була наймичка військового товариша тридцятирічна „баба Мотрона Иванова” [46, 218].

* Оришка Личманиха була з Правобережжя і про своє „відьмакування” свідчила у Кременецькому суді в 1754 році [18, 237–241].

² * „Баба” – „...жінка, що приймала дітей під час пологів...” [20, 20–21]. За словником Даля один з варіантів тлумачення терміну „баба” – „повитуха, повивальная бабка” [15, 32]. В різних регіонах України повитух могли називати по-різному. У північних районах говорили „баба”, „бабка”, в Середньому Подніпров’ї – „пупорізка”, „породільна” [11, 67]. Микола Сумцов писав, що бабою жінка могла вважатися після того, як народила дівчинку [41, 29–30].

Щодо іншої жінки привертає увагу формулювання „баба для обучения детей грамоте Ирина Иванова”. При цьому у дворі дітей не записано, самій Ірині виповнилося 45 років [46, 226]. Наймичкою була і „баба Ховроня”, якій на час перепису виповнилося 50 років [46, 330]. Решта „бабів” були літнього віку: у міщанської вдови Домни „живёт на пропитании баба Прасковья Иванова дочь” – 60 років „дряхла” [46, 220]. Шістдесятирічна баба Устина – „слепа и глуха” [46, 571]. Дряхлими були вісімдесятирічні Мотрона [46, 448] та Анастасія Денисиха [46, 420].

Ми звертаємо увагу на вік і стан здоров’я бабів, бо малоімовірно, щоб старі й слабкі Мотрона та Анастасія приймали пологи, Устина була молодшою, однак сліпою і глухою, Параска Іванова була дряхлою. Отже на час перепису приймати пологи фізично могли чотири жінки, з яких одній виповнилося лише 23 роки, і яка не мала достатнього досвіду. Тому „практикуюча” баба у Стародубі могла приймати 55 і більше пологів в рік. Відмітимо, що роль баби в житті новонародженого не обмежувалася актом пологів, вона була важливим компонентом обрядовості, вірувань та забобон пов’язаних з дитиною.

Отже породіллям і новонародженим Стародуба доводилося мати справу з бабами, які навряд чи якимось контролювалися полковим лікарем Ломиковським. Їхня діяльність скоріше залежала від міських пліткарів, які могли розповсюджувати відомості про невдалі пологи та повитухневдах. Таку бабу з часом могли перестати кликати. У цьому відношенні жінкам і дітям європейських міст щастило більше. В бюджеті Торуня починаючи з XV ст. існувала певна квота, що йшла на утримання лікарів і повитух. У 1761 році на утриманні міста була ціла медична служба: головний міський лікар, три лікарі, хірург, наглядач міських лазень, три повитухи [1, 84–85].

Якщо пологи пройшли успішно, дитина народилася живою і здоровою це ще не означало, що вона досягне дорослого віку через високий рівень дитячої смертності. За даними церков Києво-Печерської лаври у 1763 році померло 52% новонароджених дітей, у 1764 – 81%, у 1765 – 92,3% [35, 62]. За дослідженнями Бориса Миронова 25 – 30% новонароджених не доживали до 1 року, а 57 – 58% – до 5 років [32, 56]. Така смертність була притаманна і класичному місту, за дослідженнями Д Моравицької у Львові XVIII ст. показник смертності дітей до 5 років подекуди сягав 60% [23, 275]. У Торуні в 1769 році з 213 померлих католиків 114 були дітьми до 14 років. А дитяча смертність загалом на теренах міста сягнула 64%, хоча в інші роки вона була нижчою [1, 88]. У 1775 – 1789 роках серед всіх померлих протестантів Торуні 20,8% були дітьми до 1 року, або ж 35,2% дітьми п’яти років і молодші [1, 87]. У французькій провінції Прованс з 4844 дітей, що потрапили до притулку

Сен-Жан з 1722 по 1767 рік вижили 2224 (46%) [7, 170].

Рум'янцевський опис не дозволяє нам обчислити коефіцієнти смертності дитячого населення Стародуба бо містить дані за один рік, однак ми можемо оцінити її на прикладі близнюків [16, 40]. За статистикою одна двійня народжується на кожні 80 пологів [16, 40]. Їх у 1757 – 1766 роках в місті відбулося мінімум 1662, в яких мали народитися близько 20 пар близнюків. Ті пари, де на момент перепису залишилися живими обидві дитини, повинні бути зафіксовані у описі серед дітей віком 0-9 років. Вони є, однак лише дві з двадцяти можливих.

Одна двійня – семирічні Володимир та Євгенія народилися у 1759 році в сім'ї міщанина Григорія Мацієвича та його дружини Тетяни. Крім них у подружжя була трирічна донька Анастасія та син Прокіп віком 1 рік [46, 313].

Другу двійню – дев'ятирічних Івана та Анастасію (народилися у 1757 році) знаходимо у сім'ї пушкаря полкової стародубської артилерії Василя Яковлева та його дружини Ксенії. Крім двійні у них були дочки Уляна – 11 років, Катерина – 5 років, Марфа – 2 роки та чотирьохмісячний син Степан [46, 413]. Тобто у сім'ї Яковлевих було 6 дітей При цьому самому Василю на час перепису виповнилося 26, а його дружині Марфі 28 років.

В обох випадках привертає увагу перерва в народженні дітей слідуючих після двійні. Як Тетяна, так і Ксенія свою наступну дитину народили через три роки на четвертий, ймовірно, що народження двійні ослабило здоров'я жінок, однак у описі вони обидві записані, як „*здоровы*”. Відмітимо, що обидві сім'ї де вижили близнюки були заможними. Григорій Мацієвич „*собственного капитала имеет до ста рублей*” [46, 314]. Василь Яковлев міг дозволити собі наймати чотирьох робітників, яким сплачував загалом 16 карбованців в рік [46, 414].

Отже близнята вижили лише в багатих сім'ях, де їх, як і інших дітей могли нормально доглянути, де матері могли менше працювати, бо були наймички. Тобто дитяча смертність була різною в окремих сім'ях, більше того, у деяких її взагалі могло не бути. Суб'єктивні фактори, як то матеріальне становище родини, ставлення конкретних батьків до дітей могли бути сильнішими від обставин. Так близнята Яковлевих народилися у несприятливий для немовлят 1757 рік* і вижили обое.

Випадки, розглянуті нами, були не часті, обое дітей вижили лише в двох парах близнят з двадцяти, які повинні були народитися за десять років. Ця тенденція була помічена ще в ранньомодерну добу, поглянемо,

* Підрахунки демонструють аномально малу чисельність дітей народжених у 1757 році, що свідчить про падіння народжуваності та зростання дитячої смертності (див. мал. 3).

як її зобразив Климентій Зіновійв – український поет середини XVII – поч. XVIII ст.:

„...же многи жоны по двое родяць дети...

И чему найбільи того на свете бывает

же едно умирает едно оставляет.

А часом и обое також помирають:

и мало где близнюки на свете возрастают.” [21, 109–110].

У тогочасному суспільстві смерть немовляти була звичним явищем і розцінювалася інакше ніж смерть дитини старшого віку чи дорослого. Певне фаталістичне ставлення до новонародженого простежується у ворожіннях (житиме дитина чи помре). Для цього, наприклад, пускали волосся з воском у купіль, якщо потоне, то дитина умре. Дитина помре, якщо жінка хоче солоної риби, або у неї виходить молоко з грудей. Недовго жити „тихим” дітям, тим, що після народження поводили очима або вродилися лицем униз, з волоссям, без розрізу коло перенісся, тощо [14, 48–49].

Маленька дитина не вмiла розмовляти, була безпорадною і незрозумілою. Як влучно зауважив Філіп Ар’єс „ребёнок был маленькой забавной вещицей” [3, 9]. На думку французького вченого таке ставлення було наслідком існуючої демографічної ситуації, при якій мала дитина мало що означала бо була пов’язана з життям занадто тонкими нитками [3, 49–50]. Немовля ще не повністю належало цьому світові, тому, за народними уявленнями його могли вкрасти чорти чи підмінити на свого підкидька [30, 380–381]. Новонароджений занадто близько перебував до світу духів і тому, як вірили багато народів, останні могли переслідувати дитину [14, 70–71]. Щоб вберегтися від нечисті, в кімнаті з немовлям вночі тримали запалену свічку. Показово, що такий звичай був характерним не лише для Малоросії, а й для інших країн Європи, зокрема Німеччини [42, 80–81].

Те, що дітей переслідували духи, вважалося нормальним явищем в ранньомодерному суспільстві, де, навіть, хвороби дорослих, пояснювали втручанням злих, темних сил [31, 300–303]. Визначити дитячі хвороби було в ті часи набагато важче. Так у описі Стародуба, де вказано стан здоров’я кожної дитини, зустрічається лише констатація фізичних вад, таких, як сліпота [46, 416], більмо [46, 29], кульгавість [46, 466], до того ж це стосується дітей віком від трьох років. Цілком імовірно, що хвороби, які спричиняли раптову смерть немовлят, могли бути не помічені батьками, а якщо і діагностувалася, то пояснювалася дією нечистої сили. Окремі епідемічні хвороби, наприклад віспа, у першу чергу вражали малих дітей, як це було у Торуні в 1760 – 1761 роках [1, 78]. Крім хвороб одними з основних факторів дитячої смертності були

недогляд, голод та дітовбивство.

Останнє знайшло своє відображення у судових справах Гетьманщини XVIII ст.^{*}, фольклорі та тодішньому іконопису. Так, на одній ікон, що зображує страшний суд поряд з іншими персонажами намальована жінка з надписом „*та, що дети тратила*”, поряд з нею демон тримає вбиту дитину [41, 680]. Про вбивство дитини йдеться у народній пісні:

*„Чого в дівки а презаплакани глаза.
Мабуть дівка мале дитя зродила,
А зродивши на Дунай-ріку однесла...”* [13, 63].

У даній пісні мати не шкодує за дітям, а навпаки проклинає його. На сьогодні відомо чотири такі пісні записані П. Гнедичем та П. Чубинським в другій половині XIX – на поч. XX століть. В усіх цих варіантах мати топить небажану дитину в річці чи криниці:

*„...Вона собі сина породила
Въ глибокім колодязі потопила...”* [43, 363].

В піснях і судових справах дитину вбивають, щоб приховати сам факт її народження, а отже і факт несанкціонованих суспільною мораллю статевих відносин (наприклад дошлюбних). Суспільство реагувало на такі злочини суворою карою** чи намагалося попередити їх. На думку Миколи Сумцова обряд „покривання” хусткою вагітної незаміжньої дівчини мав на меті оголосити про вагітність покритки, і „*эта огласка беременности устраняла детоубійство*” [41, 291]. Очевидно, що такий гріх був добре відомий церкві. Наприклад, починаючи з XVI – XVII ст. в російських покайних требниках, серед питань, які треба було задати жінці на сповіді були й такі: „*Отроча не удавила ли? Или зелье пив, извергла его? Или дитя некрещеное уморила?*” [38, 111–116].

Філіп Ар’єс зазначає, що у ранньомодерну добу існував ще й інший варіант дітовбивства, ще більше поширений ніж перший і абсолютно безпечний. Діти часто помирали від задухи в одому ліжку з батьками, з якими вони спали. Тут важко провести межу між умислом і недоглядом, французький вчений наголошує на „яростных” вимогах духовенства забороняючих класти дітей на ніч разом з батьками [3, 16]. Це явище (помічене Ар’єсом у Франції) в українських землях на межі XVII – XVIII століть спостерігав Климентій Зіновійв:

*„...же своих малых детей жены присыпляют.
Або з неосторожностей ихъ тое ставаетъ.*

* Наприклад у збірнику Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. із 134 документів 4 стосуються дітовбивства [17].

* * Литовський статут 1588 р. (розд. 11, арт. 60) передбачав страту матері, що вбила дитину.

А часом и безъ пьянства пригода много може:

Тылко и от такого греха ратуй ихъ бже." [21, 110].

Якщо історики-демографи визнали існуюче у ранньомодерну добу байдуже ставлення до маленьких дітей, то французькі історики ментальності відмітили рідкість згадок про них і їх смерть у сімейних щоденниках [3, 13]. Спробуємо перевірити цю тезу на українському матеріалі й звернемось до щоденника генерального хорунжого Миколи Ханенка, який, за словами Олександра Лазаревського, був одним з найосвіченіших людей свого часу [19, III]. Щоденник охоплює 1727 – 1753 роки і є цікавим для нас бо упродовж ряду років, його автор робив записи практично кожен день. Запис від 23 листопада 1731 говорить: *„Даль Алексію 1 р. 50 к., а прежде забралъ онъ же на следуючій службѣ его рокъ 50 к., и того стало 2 р. сполна, а рокъ начался отъ 8. Чубу даны 5 к. За чинбу лисиць . На молебствіе у Вознесенія 40 к., на молоко для детей 3 к. Сего числа въ 3-мъ часу пополудни дароваль мне Бог сина, котрому дано имя Петръ по числу сего месяца 25-му. Священнику за молитву 30 к., паламарю 3 к.*" [19, 30].

Наступний запис про Петра датований 28 листопада цього ж року: *„Отправлено крещеніе сину нашему Петру, котрому воспріемныкомъ былъ господинъ полковникъ стародуб. Аленсандръ Ивановичъ Дуровъ и ея м. панія Андріева Миклашевская.*" [19, 30]. Слідуючий – 3 грудня 1731 року: *„Сего числа умовили мамку до Петруся на рокъ, а давать ей грошми п'ять копъ..."* Наступна згадка про Петруся датована 10 березня 1732 року і теж пов'язана з його нянькою: *„Мамце Петрусевої сего числа дано 30 к.*" [19, 40]. Остання відмітка про Петра у щоденнику Миколи Ханенка зроблена у зв'язку з смертю сина. 4 лютого 1733 року він записав: *„ Въ Есмани службѣ Божой выслушавъ и пообедавъ (где розышилось на розницю 12 к.), прибылъ до Глухова в 1-мъ часу по полдни и тутъ зараз пошоль до двора ясневельможного, где засталъ еще при концу обеда... (перераховує кого застав, хто чий родич, що зробив за обідом – І.С.) Тут же получилъ и ведомость, что синъ мой Петръ представилься въ Стародубе прошлаго генваря 18, болезнію на болячку под горлом.*" [19, 97].

Отже безпосередньо Петру у щоденнику присвячено три записи, які констатують народження, хрещення і смерть сина. Всі ці події описані одним реченням, після переліку інших подій. В день, коли Микола Ханенко дізнався про смерть сина, він записав, що витратив 12 копійок, зустрів за обідом *„пана Павла Апостола, полковника миргородского (который недавно оженившись въ Смоленску на дочери тамошнего шляхтича Никола Юрьевича Анделярта)...."* [19, 97], а вже потім скупі і спокійно згадав про сина.

Однак, на нашу думку, це не означає, що Микола Ханенко не любив дітей. У його щоденнику зустрічаємо дітей, старших за Петруся. Починаючи з 1742 року часто згадується його син Василько [19, 154–155, 164, 173–174, 191–192, 200, 219, 251, 254, 257, 262] однак менші діти ігноруються. Показовим у цьому відношенні є запис від 3 квітня 1743 року: „*Въ сей Светлаго Воскресенія Господня празникъ синъ мой Василь и другіє мале дети причащались в церкви городецкой*” [19, 200]. Автор щоденника згадує на ім'я лише старшого сина, а малі діти названі „*другіє*”. Це ми можемо побачити і в народній творчості, жартівлива пісня про сімейку Омелька у такому ж дусі перераховує дочок: „...*Та дві Насці в запасці, та дві Христі в намисті, та дві ляльки в колісці...*” [13, 102].

Таке ставлення до дітей різного віку очевидно вважалося нормою і відповідає тогочасним моральним настановам. Вже відомий нам Климентій Зіновій повчав матерів, що плакали за своїми померлими дітьми:

*„Неслушне то такъ жены сотворяють
котрыє ревне по детяхъ рыдають...
...Абы здоровья а отроча будеть.”* [21, 108].

Автор вірша радив переживати за тих дітей, що вже старші і їдять хліб, тоді, як за малими нічого плакати, вони харчів ще не псували, аби здоров'я було, а дитя буде. За твердженням Ф. Ар'єса таке ставлення до дитини визначалося існуючою демографічною ситуацією. На нашу думку, такий зв'язок був двостороннім, оскільки демографічну ситуацію формувала демографічна поведінка конкретних індивідів з їх власною мораллю, переконаннями, цінностями. Така поведінка, вочевидь, була різною у місті та у селі, бо їхні демографічні характеристики відрізнялися.

За нашими підрахунками частка дітей серед населення Стародуба була меншою ніж в селах полку, однак при цьому у місті було значно більше людей дітородного віку, тобто частина міських жителів могла свідомо ставитися до народження дитини. За коефіцієнтами народжуваності Стародуб значно ближче до європейських міст (Торуня, Кракова, Познані), аніж до навколишніх сіл чи російських міст. Отримані нами показники порушують питання про ймовірність контролю над народжуваністю у місті, тим більше, що способи такого контролю на той час вже були відомі і застосовувалися. Загалом використання даних Генерального опису для вивчення народжуваності, на нашу думку є продуктивним, так само, як і для вивчення статево-вікової структури дитячого населення.

У цьому відношенні джерело виявилось інформативним і

дозволило проаналізувати співвідношення між статями дітей різного віку. Ми простежили механізми формування цього співвідношення, коли абсолютна перевага хлопчиків серед малюків до одного року змінювалася такою ж перевагою дівчат серед однорічних дітей. При цьому серед дітей віком 0-1 рік число хлопчиків і дівчаток абсолютно однакове. Результати проведеного аналізу свідчать, що вбивство дівчаток у Стародубі не було поширеним. Не підтверджується також вища „цінність” хлопчиків. Статевий та віковий склад формувалися у першу чергу за рахунок дії біологічних компенсаторних механізмів, коли після сплеску народжень хлопчиків спостерігаємо сплеск народжень дівчаток, або ж після стрибка смертності відбувається стрибок народжуваності.

Дані Генерального опису Стародуба не дозволяють визначити точні показники дитячої смертності, однак приклад з близнюками засвідчив її значні розміри. У місті, де на кожному третьому похороні ховали дитину до п'яти років, до дитячої смерті повинні були звикнути. Діти помирили вже під час пологів, і причиною цього могли бути дії самої матері або баба-повитухи. Народна медицина була практично безсила проти віспи чи інших епідемічних хвороб. Надвисока дитяча смертність, „незрозумілість” немовляти створили фаталістичне (за сучасними мірками навіть цинічне) ставлення до малолітньої дитини, що у свою чергу могло спричиняти недогляд, уможливило переривання вагітності та дітовбивство. Такі явища були притаманні й європейським містам, однак в тому ж Торуні населення утримувало постійних міських повитух, діяльність яких контролювалася лікарем.

Традиційні уявлення про немовля і ставлення до його народження і смерті знайшли своє відображення у народних звичаях, повір'ях, фольклорі, поезії, приватних щоденниках. Його намагалася змінити церква, однак такі світоглядні зміни будуть відбулися лише в результаті демографічної революції, яка на нашу думку, на українських землях розпочалася значно пізніше ніж в країнах Західної Європи.

1. Gorny K. Ze studiow nad stosunkami ludnosciowymi Torunia w XVIII w. // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Spoleczne. – Torun, 1977. – Historia. XI. – S.71–97.

2. Анри Л. Блюм А. Методика анализа в исторической демографии./ Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – 207с.

3. Аръес Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / Пер с франц. Я.Ю. Старцева при участии В.А. Бабинцева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416с.

4. Багалея Д. Генеральная опись Малороссии. // Киевская

старина. – 1883. – №11. – С.402–432.

5. Беньковскій И. Поверья и обрядности родинъ и крестинь. // Киевская старина. – 1904. – №10. – С.1–3.

6. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст.. Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. – К. Основи, 1995. – 543с.

7. Бродель Ф. Что такое Франция? Книга вторая: Люди и вещи, ч. 1. – Пер. с фр. М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – 244с.

8. Будьте здоровы! // Знание – сила. – 2007. – №6. – С.97–98.

9. Василенко Н. К вопросу о децентрализации наших исторических архивов. – Судьба Румянцевской описи Малороссии. // Киевская старина. – 1882. – №.12. – С.453–461.

10. Волошин Ю. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава: АСМІ, 2005. – 312с.

11. Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). – Киев: „Наукова думка”, 1981.

12. Генеральный опис Лівобережної України 1765 – 1769 р.р. Покажчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 184с.

13. Гнедичъ П. Матеріали по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уездъ. Выпускъ II. Часть I. Песни необрядовые. Изданіе Полтавской Ученой Архивной Комиссії. Полтава: тип. Г.И. Маркевича, 1915.

14. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К.: Либідь, 2006. – 256с.

15. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1–4. – М.: Русский язык, 1978. – Т.1. А – З. 1978. – 699с.

16. Демографический энциклопедический словарь. / Редкол.: Валентай Д. И. (гл. ред.) и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 608с.

17. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до видання В.А.Передрієнко. – Київ: Наукова думка, 1976. – 415с.

18. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воеводствах Речі Посполитої XVII – XVIII століття. – К.: Критика, 2008. – 302с.

19. Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка (1727 – 1753г.) // Киевская старина. – 1884. – №3. – С.1–16; №4. – С.17–32; №5. – С.33–48; №10. – С.92–117; 1885. – №4. – С.145–160; №6. – С.161–176; №7 – С.177–192; №9 – С.193–208; №10. – С.209–224; №12. – С.241–256; 1886.

– №.1. – С.257–272.

20. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703с.

21. Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті. – К.: „Наукова думка”, 1971. – 391с.

22. Каменский А. Повседневность русских городских обывателей: Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2006. – 403с.

23. Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини).– Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. – 440с.

24. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. // <<http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>>

25. Ковальський І.С. Генеральний опис 1765 – 1769 рр. – джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні. // Український історичний журнал. – 1962. – №2. – С.97–101.

26. Ковальський І.С. Проведення Генерального опису в переяславському полку. // Український історичний журнал. – 1960. – №6. – С.131–135.

27. Круглова Т. Генеральная опись Левобережной Украины 1765 – 1769 гг. как источник по истории городов (на примере материалов Стародубского полка). Автореф. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. – М.:1982. – 25с.

28. Лазаревський А. Обзорение Румянцевской описи. – Чернигов, 1866.

29. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків: Видавництво Харк. ун-ту, 1970. – 204с.

30. Милорадовичъ В. Заметки о малорусской демонологіи // Киевская старина. – 1899. – №9. – С.380–381.

31. Милорадовичъ В. Народная медицина в Лубенскомъ уезде Полтавской губернии. // Киевская старина. – 1900. – №1. – С.46–61; №3. – С.375–395.

32. Миронов Б. Русский город в 1740 – 1860-е годы: Демографическое, социальное и экономическое развитие. – Ленинград: „Наука” 1990. – 272с.

33. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи. (XVIII – нач. XIX в.в.): В 2-х т. 3-е изд. испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – 2003. – 583с.

34. Муромцева Ю.І. Демографія: Навчальний посібник. – К.:

Кондор, 2006. – 300с.

35. Острась Е. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк: Вид-во Донецьк. нац. ун-ту, 2003. – 80с.

36. Пилипенко Н. Інформативні можливості метричних книг у дослідженні демографічної поведінки сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Харків, 2006. – Вип.9. – С.69–82.

37. Путро О. Генеральний опис 1765—1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1982. – №7. – С.143–147.

38. Савинов А. Ох, горе мне, грешному! Повседневная жизнь в «покаянных текстах» XVI – XVII века. // Знание – Сила. – 2008. – №7. – С.111–116.

39. Сердюк І. Джерела для вивчення демографічних характеристик населення міст Лівобережної України другої половини 18 століття. // Матеріали за 3-а міжнародна научна практична конференція, „Наука и образование без граница”, – 2007. Том 12. История. - София. „Бял ГРАД-БГ” ООД, 2007 – С.17 – 20.

40. Собрание Малороссийских прав. 1807 г. – К.: „Наукова думка”, 1993. – 363с.

41. Сумцовъ Н. Культурные переживания. // Киевская старина. – 1889. – №3. – С.665–684, №10. – С.18–50; №11. – С.281–327.

42. Сумцовъ Н. О народныхъ воззрѣніяхъ на новорожденного ребенка. // Журналь министерства народнаго просвѣщенія. – 1880. – №11. – С.80–81.

43. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Юго-западный отдѣль. Матеріалы и изслѣдованія, собранные д. чл. П.П. Чубинскимъ. Т.V. Песни любовныя, семейныя, бытовыя и шуточныя. – СПб.: тип. Майкова, 1874.

44. Уоллер М. Лондон. 1700 год. – Смоленск: Русич, 2003. – 384с.

45. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 124.

46. ЦДАК України – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а.

47. ЦДАК України – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 436.